

شورای عالی قم

مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه خواهران

مدرسه علمیه فاطمه الزهراء (سلام الله عليها) خوراسگان

موضوع:

تفکر و تعقل از دیدگاه اسلام

استاد راهنما:

سرکار خانم مقتدایی

پژوهشگر:

حمیده شفیعی

بهار ۱۳۹۳

چکیده

نیروی خدادادی که بدان خیر از شر و حق از باطل تشخیص داده می شود ، عقل نام دارد. فعالیت های ذهنی سازنده که فرد را در سازگاری با محیط خارج یاری می کند ، تفکر نام دارد. عقل موهبتی الهی در وجود انسانی و امتیاز ویژه انسانی ، به عنوان پیامبر درونی و راهنمای به حقیقت معرفی شده است.

عقل و تفکر کردن در اسلام خلاف سایر ادیان غیر الهی و تحریف شده جایگاهی ویژه و با اهمیت دارد. بیان جایگاه عقل و تفکر و ارتباط عقل و دین و سفارش به تفکر از جمله مسائل مهم در مبحث عقل و دین است. این پژوهش گامی در جهت ارائه این مسائل از منظر قرآن و روایات و جایگاهشان در دین مبین اسلام است. اسلام عقل را محترم و او را پیامبر باطنی خداوند می شمارد. اصول دین جز با تحقیق عقلانی پذیرفته نیست. در فروع دین ، عقل یکی از منابع اجتهاد است. در بسیاری از آیات قرآن نشانه های خداوند و آفرینش موجودات و... برای افراد با خرد و کسائی است که در آیات خدا تفکر می کنند.

کلید واژه : قرآن، عقل، تفکر، انسان، جهان

انسان علاوه بر حواس در شناخت نیازمند عقل است ، به گونه‌ای که حواس بدون عقل نمی تواند در شناخت به انسان کمک کند. انسان برای شناختن ، به نوعی تجزیه و تحلیل و گاهی به انواع تجزیه و تحلیل نیاز دارد. تجزیه و تحلیل کار عقل است.

تفکر که فعالیتی ذهنی است توسط عقل صورت می پذیرد.

انسان آن چنان عمل می کند که می اندیشد و به عبارت دیگر انسان آن چنان عمل می کند که جهان را با دیده‌ی عقل و اندیشه می بیند. عمل تابع جهان بینی است و جهان بینی هر کس نوع تفکر و اندیشه‌ی او درباره‌ی جهان است و اسلام نوعی جهان بینی به بشر داده است.

یکی از وجوه امتیاز اسلام ، اهمیتی است که برای عقل قائل شده است و سفارش هایی که شده است مبنی بر اینکه تعقل و تفکر کنید؛ قرآن کریم ایمان را بر پایه ی تعقل و تفکر گذاشته است . قرآن در آنچه که باید به آن مؤمن بود و معتقد بود و آن را شناخت ، تعبد را کافی نمی داند ؛ از این رو در اصول دین باید به صورت منطقی تحقیق کرد .

در این نوشته برآنیم تا نگاهی کوتاه داشته باشیم به تعقل و تفکر در قرآن با رویکرد به تفاسیر از جمله نمونه و نور و کلام معصومان و اندیشمندان و متفکران مثلاً استاد مطهری و آثارشان : انسان کامل و ... و نویسندگان معاصر و به طور خلاصه دریابیم که اصولاً تعقل و تفکر چگونه به تعریف در می آید و چطور حاصل می شود .

تعریف واژه ها

تفکر از نظر لغوی به معنی اندیشه و اندیشیدن و به فکر و اندیشه فرو رفتن است و از نظر اصطلاحی تعاریف گوناگونی در رابطه با آن بیان شده است :

فکر ، نردبان معراج انسان است و زندگی در مسیر کمال در لحظه های اندیشه ی انسان صورت می گیرد ، لذا یک انسان عارف در واقع یک انسان متفکر است. تفکر به معنای اندیشه های ناب، زیبا، مثبت و تحول آفرین که در ذهن یک انسان سالک در مسیر کمال شکل می گیرد و بازتاب آن لحظه های زندگی او را می سازد. در این صورت، کیفیت زندگی یک انسان عارف به کیفیت اندیشه های او بستگی دارد. اندیشه های کمال گرا ، زندگی کمال گونه را پدید می آورد و اندیشه های منفی و مایوسانه ، یک زندگی رو به قهقرا را شکل می دهد.^۱

فکر یعنی عملیات ذهنی در معانی اشیاء برای درک مجهولات.^۲ تفکر: حرکت فعالانه و هدف دار ذهن از مقدمات روشن ، رو به قضایایی که درک و دریافت آن ها «هدف» تلقی شده است.^۳

تفکر مفتاح ابواب معارف و کلید خزائن کمالات و علوم است ، و مقدمه لازمی حتمیه ی سلوک انسانیت است و در قرآن شریف و احادیث کریمه تعظیم بلیغ و تمجید کامل از آن گردیده ، و از تارک آن تعبیر و تکذیب شده . تفکر اعمال فکر است و آن عبارت است از ترتیب امور معلومه برای به دست آوردن نتایج مجهوله و آن اعم است از تفکری که از مقامات سالکین است.^۴

۱- آزمندیان علیرضا . تکنولوژی فکر ۲ (زندگی در مسیر کمال) - تهران ۱۳۸۳ - ص ۱۴۸

۲- نیلی پور مهدی - بهشت اخلاق - مؤسسه تحقیقاتی حضرت ولی عصر (عج) - قم - ۱۳۸۶ - ج ۱ - ص ۱۹۷

۳- جعفری محمد تقی - علم و دین در حیات معقول - مؤسسه تدوین و نشر آثار علامه جعفری - تهران - ۱۳۸۳ - ص ۸۳

۴- خمینی روح الله - شرح چهل حدیث - مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره) - تهران ۱۳۷۱ - ص ۱۸۹

در تفسیر نمونه درباره واژه‌ی عقل چنین آمده است: «کلمه عقل در اصل لغت به معنای بستن و گره زدن است لذا طنابی را که با آن پا و یا زانوی شتر را می‌بندند، عقّال می‌گویند و این عمل راهم عقل نامیده و می‌گویند «عقل البعیر» شتر را عقّال کن و به همین مناسبت ادراک‌هایی را هم که انسان دارد و آنها را در دل پذیرفته و عقد قلبی نسبت به آن بسته است، عقل نامیده‌اند و نیز مُدِرکات آدمی را و آن قوه‌ای را که خود سراغ دارد و به وسیله آن خیر و شر و حق و باطل را تشخیص می‌دهد، عقل نامیده‌اند و در مقابل این عمل، جنون و سفاهت و حماقت و جهل است که جامع همه آنها کمبود نیروی عقل است و این کمبود به اعتباری جنون و به اعتباری دیگر، سفاهت و به اعتبار سوم، حماقت و به اعتبار چهارم، جهل نامیده می‌شود.

انسان را به این جهت عاقل می‌گویند که بدین خصیصه، ممتاز از سایر جانداران است که خدای سبحان انسان را چنین آفریده که در مسائل فکری و فطری حق را از باطل و در مسائل علمی، خیر را از شر و نافع را از مضر تشخیص دهد، چون از میان همه جانداران او را چنین آفریده که در همان اول پیدا شدن و هست شدن خود را درک کند و بداند که اوست و سپس او را به حواس ظاهری مجهز کرده تا به وسیله آن ظواهر موجودات محسوس پیرامون خود را احساس کند»^۱.

عقل در لغت به معنای خرد، دانش و دریافت است. در اصطلاح نیرویی است خدادادی، که بدان خیر از شر و حق از باطل تشخیص داده می‌شود. عقّال پای بند شتر را گویند و عقل را بدان جهت عقل گویند، که دارنده خود را از لغزش‌ها نگاه می‌دارد.^۲

حال ببینیم صاحب تفسیر «المیزان» عقل را چگونه تعبیر کرده است:

۱- مکارم شیرازی، ناصر - تفسیر نمونه - دار الکتب الاسلامیه - تهران ۱۳۶۵ - جلد ۲ - ص ۱۵۳

۲- بهشت اخلاق - ج ۱ - ص ۱۶۴

عقل و معیار سنجش اعمال

دقت و سخت گیری در حساب قیامت به میزان عقل و دانش انسان ها بستگی دارد. چنان که امام باقر (علیه

السلام) می فرماید: «انما یداق الله لعبادی لحساب يوم القيامة على ما آتاهم من العقول في الدنيا»

خداوند در روز قیامت در حساب بندگان به اندازه ی عقلی که در دنیا به آن ها داده است دقت و سخت گیری

می کند.^۱

عوامل رشد عقل

اعتدال: در به کار گیری عقل باید از افراط کاری و دخل و تصرف های جاهلانه و همین طور از تفریط و

جمود و خشکی های بی جا و بی معنا پرهیز کرد.

اخلاق و تقوا: هر اندازه آدمی پاک تر و پرهیزکارتر و در مقابل حقایق تسلیم تر باشد ، نور افکن عقل و

فکرش روشن تر و نافذتر است.

انبیاء: پیامبران از همان راه که به تهذیب اخلاق و پاک نگه داشتن نفوس مردم ، به آن ها خدمت می کنند از

همان راه به عقل ها و خردهای آنها نیز کمک می کنند.

استفاده صحیح از عقل: عقل آن وقت برای انسان عقل است که به شکل غربال در بیاید. یعنی هر چه را که

وارد عقل می شود مورد سنجش قرار دهد و درست را انتخاب کند و نادرست را دور بریزد.

آینده نگری: انسان باید خود را در زمان حال حبس نکند و به آینده توجه داشته باشد و عواقب و لوازم و

نتایج نهایی کار را در نظر بگیرد.

همیاری علم و عقل: اگر انسان تفکر کند ولی اطلاعاتش ضعیف باشد مثل کارخانه ای است که ماده اولیه ی

خام ندارد یا ماده خامش کم است ، قهراً نمی تواند کار کند یا محصولش کم خواهد بود.

آزادی عقل: عقل به هر شکلی در بند باشد ، نمی تواند درست بیندیشد. عقل باید از حکومت تلقینات محیط و عرف و عادت و به اصطلاح امروز از نفوذ سنت ها و عادت های اجتماعی آزاد باشد.^۱

تأثیر دل در قضاوت عقل

اگر عقل انسان آزاد باشد ، در امور آن طور قضاوت می کند که در واقع و نفس الامر چنان است ؛ خوب را خوب و بد را بد می بیند. اگر تحت تأثیر و نفوذ کانون خواهش های دل باشد آن طور قضاوت می کند که دل می خواهد و می پسندد نه آن طوری که حقیقت هست.

عقل در ذات خود قاضی عادل است ، ولی باید استقلال این قوه ی قضایی محترم باشد ، قوه مجریه (یعنی میل ها و خواهش ها و تصمیم و اراده ها) او را دست نشانده ی خود قرار ندهد ، اگر دست نشانده شد انتظار عدالت از او نمی رود.^۲

موانع رشد عقل :

✓ تبعیت از ظن و گمان

✓ شتاب زدگی

✓ تمایل های نفسانی

✓ تقلید

✓ شخصیت گرایی

✓ تعصب

✓ استفاده نابجا از عقل.^۳

۱- عقلانیت - ص ۴۷ تا ۵۳

۲- بیست گفتار - ص ۲۸۲

۳- عقلانیت - ص ۵۵

یکی از دلایل اعجاز قرآن مجید ، این است که نظام و سیستم تفکر و موضوعاتی را که برای تفکر بر نهاده می‌شوند ، باز گذاشته و به هیچ وجه آن‌ها را محدود نکرده است. تنها شرط و محدودیتی که در قرآن مجید و دیگر منابع اسلامی آمده است ، این است که تفکر کننده ، باید از هرگونه غرض ورزی ، خود بینی ، تخیلات پا در هوا ، اصول تقلیدی و لذت پرستی در مبادی و مجاری تفکر ، اجتناب نماید و موضوعی را که برای تفکر خود انتخاب می‌کند ، باید طوری باشد که امکان بررسی و تفکر در آن واقعاً وجود داشته باشد.^۱

نتایج تفکر در برخی موضوعات عبارتند از :

نتیجه تفکر در عاقبت گناه ، توبه است.

نتیجه تفکر در حقیقت دنیا ، زهد است.

نتیجه تفکر در نعمت‌ها ، شکر است.

نتیجه تفکر در ضعف‌ها ، توکل است.

نتیجه تفکر در مرگ ، تعادل شهوات ، کوتاهی آرزوهای دنیایی و اندرگیری از روزگار است.

نتیجه تفکر در احوال بزرگان ، عامل رشد و بسیج کننده نیروهای خفته‌ی انسانی و تجربه و نشاط است.

نتیجه تفکر در تاریخ ، عبرت آموزی ، روشنی و بینش و عقل بارور یافتن است.

نتیجه تفکر در مفاصد اخلاقی ، تزکیه نفس است.

نتیجه تفکر در مجهولات ، معلومات است.

نتیجه تفکر در معلولات ، عمیق شدن بینش است.^۲

۱- علم و دین در حیات معقول - ص ۸۴

۲- بهشت اخلاق، ج ۱، ص ۱۹۸

نتیجه

خرد ورزی ویژگی انسان و بهره گیری از فروغ عقل ضامن رهایی در مسیر تاریک و پر خطر زندگی است. تفکر در دستگاه آفرینش برای شناخت و بهره برداری از آن ، ضرورتی است که بدون آن ، نمی توان به هدف نهایی زندگی توفیق یافت.

فقط با اندیشه ی دقیق در جهان هستی است که می توان جدی و هدف دار بودن آن را فهمید و جای تردید نیست که اگر کسی نتواند جدی و هدف دار بودن این جهان را درک کند ، نمی تواند آغاز و انجام وجود خود را درک نماید. قرآن کریم تفکر صحیح و تعقل را می ستاید و ما را بر آن می دارد تا در هیچ یک از امور زندگی ، بدون بصیرت و آگاهی اقدام نکنیم.

علت استفاده از دو واژه تعقل و تفکر در قرآن ، نقش بزرگ این نیرو در تأمین سعادت بشری است و ما در زندگی روزمره شاهدیم که افراد با تعقل و تفکر در همه زمینه ها ، گوی سبقت را نسبت به کسانی که فاقد این دو نعمت بوده اند ، ربوده اند.

تفکر در واقعیات جهان هستی ، مخصوص خردمندان است ، کسانی که از تفکر و بررسی در این جهان و اسرار آن سر باز می زنند قطعاً عقل و خرد خود را تباه کرده اند.

کسانی که با بصیرت درباره ی جهان می اندیشند یقیناً به نتیجه مطلوبی می رسند و این نتیجه آشنایی با جهان و آیات الهی و در نهایت در کنار این نتیجه مطلوب با استعدادها و نیروهای انسانی خود نیز آشنا می شوند.

فهرست منابع

* قرآن کریم

* نهج البلاغه

- ۱- آزمندیان ، علیرضا ، تکنولوژی فکر ۲ ، مؤلف ، تهران ۱۳۸۳
- ۲- جعفری ، محمد تقی ، علم و دین در حیات معقول ، مؤسسه تدوین و نشر آثار علامه جعفری ، تهران ۱۳۸۳
- ۳- جوادی آملی ، عبدالله ، تفسیر تسنیم ، مرکز نشر اسراء ، قم ۱۳۷۸
- ۴- جویباری ، محمدرضا ، راه روشن ، نشر ، قم ۱۳۹۲
- ۵- خمینی ، روح الله ، شرح چهل حدیث ، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره) ، تهران ۱۳۷۱
- ۶- داعی نژاد ، محمدعلی ، عقلانیت ، انتشارات کانون اندیشه جوان ، تهران ۱۳۸۹
- ۷- فلسفیان ، عبدالمجید ، علی و جاری حکمت ، لیلہ القدر ، قم ۱۳۸۴
- ۸- قرائتی ، محسن ، تفسیر نور ، مرکز فرهنگی درس هایی از قرآن ، تهران ۱۳۷۴
- ۹- مطهری ، مرتضی ، انسان کامل ، صدرا ، ۱۳۶۷
- ۱۰- مطهری ، مرتضی ، بیست گفتار ، صدرا ، ۱۳۷۴
- ۱۱- مطهری ، مرتضی ، داستان های استاد ، کانون فرهنگ و هنر اسلامی ، ۱۳۶۴
- ۱۲- مطهری ، مرتضی ، سیره نبوی ، انتشارات اسلامی
- ۱۳- مکارم شیرازی ، ناصر ، تفسیر نمونه ، دار الکتب الاسلامیه ، تهران ۱۳۶۵
- ۱۴- موسوی همدانی ، محمد باقر ، ترجمه المیزان ، دفتر انتشارات اسلامی ، ۱۳۸۸
- ۱۵- نیلی پور ، مهدی ، بهشت اخلاق ، مؤسسه تحقیقاتی حضرت ولی عصر (عج) ، قم ۱۳۸۶
- ۱۶- هاشمی ، سعید ، عرفان زندگی ، بُراق ، ۱۳۹۰